

ОСОБИСТІ ПІДСОБНІ ГОСПОДАРСТВА В ЕКОНОМІЧНИХ СТРАТЕГІЯХ НАСЕЛЕННЯ В ПОВОЄННЕ ДВАДЦЯТИЛІТТЯ

Особисті підсобні господарства (ОПГ) відносяться до числа маловивчених історичних явищ, стосовно яких в науці і досі існують викривлені судження. Сьогодні сформоване лише дуже приблизне уявлення про їх роль і місце в соціально-економічному житті Радянської України, особливо з точки зору головного суб'єкта історії – людини.

Гуманізація наукового знання в сфері дослідження історії економічних відносин вимагає всебічного вивчення мотивів господарської поведінки людини, її впливу на розвиток суспільства в цілому, що і зумовлює актуальність результатів дослідження, викладених в даній статті. Тим більше, що наукова розробленість проблем, пов'язаних з розвитком ОПГ, є досить слабкою.

У радянські часи для системного аналізу ролі особистих господарств в житті людини існували суттєві перешкоди політико-ідеологічного характеру. Дослідницька думка спрямовувалась на обґрунтування вирішальної ролі колгоспно-радгоспного сектору виробництва, більшість праць, що стосувались ОПГ розкривали лише окремі політ-економічні, юридичні аспекти проблеми [1]. Сучасний період розвитку науки теж не вніс повної ясності в розуміння суті ОПГ. В більшій частині наукових еліт зберігся сформований ще в радянські часи стереотип їх економічної малозначущості. Лише в останні роки з'явилися деякі нечисленні наукові доробки, головне – статті, що торкаються соціальних аспектів розвитку ОПГ [2]. Однак, суб'єктивна компонента розвитку ОПГ в аспекті історичної ретроспективи залишається слабо вивченою, що і зумовило обрання дослідником теми для наукової роботи, постановки цілей статті.

Метою дослідження є визначення господарчих стратегій власників особистих підсобних господарств, що дозволяли їм ефективне господарювання в їх рамках.

Вивчення умов функціонування ОПГ в 1945-1965 роках дозволяє виявити чітко виражений антагонізм між соціально-економічними стратегіями владної верхівки і матеріальними інтересами основної маси населення України. Недооцінка радянською владою внутрішніх рушійних сил господарського розвитку і доведення до абсурду ідеї цілепокладання “зверху” зрештою виявилися основними передумовами конфлікту мотивів держави і робітника – двох основних суб'єктів господарських відносин в СРСР. На відміну від владних інституцій, що розглядали особисті господарства через призму шляхів і темпів втілення в життя теоретичної концепції “суспільства майбутнього”, їх сприйняття населенням (так само як і інших форм натурального сімейного виробництва) підкорялось іншій логіці: задоволенню базових фізичних потреб.

Психологічні, культурні мотиви, феномен традиціоналізму, безумовно входили в число факторів, що обумовлювали стабільний розвиток ОПГ. Але, основоположним чинником їх сталого існування з точки зору простої людини виступали все ж таки економічні мотиви виживання і самовідтворення.

Корінною проблемою радянського суспільства, що за сталінським виразом 1936 року “здійснило в основному соціалізм”, залишалось забезпечення фізичного виживання і відтворення робочої сили трудівника, не кажучи вже про задоволення більш “вишуканих” матеріальних чи соціально-психологічних потреб [3, с.84]. Натуральні і грошові надходження, що отримували радянський трудівник від громадського господарства в більшості випадків не покривали суспільно-необхідних витрат на відтворення робочої сили [4, с.67]. Особливо це стосувалось низькооплачуваних груп колгоспників і робітників радгоспів, прибутки яких від громадського господарства були мінімальними. Однак, навіть в районах з високою оплатою праці, громадське господарство не могло задовольнити потреби сільської сім'ї у всьому асортименті необхідних сільськогосподарських продуктів [5, с.63]. Протягом досліджуваного періоду сім'ї колгоспників УРСР отримували від громадського сектору, а також від держави, в тому числі у вигляді соціальних трансфертів, лише 1/3-2/3 необхідних для життя натуральних і грошових надходжень [6, арк.53; 7, с.119; 8, с.68; 9, с.103].

Навіть після суттєвого підняття оплати праці в громадському секторі протягом II половини 50-х - початку 60-х років, потреби сільських жителів в грошах задовольнялись з суспільних фондів лише на 10-30%, потреби в продуктах харчування, кормах для худоби і інших натуральних надходженнях покривались громадським сектором і державою не більше ніж на 60%, а по найбільш цінних з них - не більше, ніж на 20% [10, с.46]. Громадські господарства більшості районів країни і державна торгівельна мережа на селі навіть станом на середину 60-х років повністю могли задовольнити споживчі потреби населення лише в цукрі, крупах, частково, на 20-50% – в зерні і кормах для худоби, і лише на 2-12% - в картоплі, овочах, м'ясі, молоці і молочних продуктах [10, с.46].

Таким чином, побудована інституційна матриця, суб'єктивно (політично і ідеологічно) заперечуючи можливість існування “несоціалістичних”, не прописаних в марксистській теорії господарчих елементів і соціальних відносин, об'єктивно (соціально і економічно) потребувала їх існування, оскільки діяльність населення в їх рамках виявлялась чи не єдиним засобом підтримання людського існування. В умовах, коли сім'я, “домашнє господарство” залишились в рамках існуючої інституційної моделі єдиним легальним соціальним простором, в межах якого була можлива економічна діяльність великих мас людей поза громадським сектором виробництва, творення населенням саме в їх рамках господарських ланок, що слугували б економічною підпорою,

компенсатором соціально-економічної неспроможності громадського сектору, а також їх легітимація радянською владою, “вбудова” в існуючий господарський механізм, були лише справою часу.

Економічна поведінка радянського населення, заснована на використанні ресурсів сім’ї, залишалась актуальною впродовж всього існування СРСР. І визначальним тут було саме функціонування особистих підсобних господарств населення як форми натурального виробництва продуктів харчування і продовольчого самозабезпечення. Саме в якості цілком конкретної “стратегії виживання населення” можна характеризувати це масштабне і суттєво-важливе поле господарської дії.

Конкретні форми діяльності населення в рамках ОПГ залежали від багатьох факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Форми використання наявних в розпорядженні домашніх господарств ресурсів і прибутків залежали в першу чергу від соціального потенціалу самих їх власників. Сім’ї з низьким “людським капіталом” (пенсіонери, багатодітні, удови і т.д.) звичайно знаходились в найбільш загрозливому становищі, оскільки могли користатись меншим колом економічних стратегій. Але залежали вони і від політичної ситуації, конкретних способів втілення в життя державних рішень, а також від економічного стану громадського виробництва в конкретний час і в конкретних регіонах. Саме з цим пов’язані значні хронологічні відмінності форм і методів господарювання власників ОПГ. Об’єктивний процес подолання труднощів війни, поступове зростання добробуту населення без сумніву впливали на конфігурацію тих форм економічної поведінки, які застосовувало населення.

Перші повоєнні роки, що відзначались найбільшим податковим і адміністративним тиском на домогосподарства [11, арк.2], характеризувались збільшенням обсягів економічної діяльності в рамках ОПГ, різким нарощуванням обсягів важкої некваліфікованої праці по натуральному виробництву продуктів харчування. Основною стратегією виживання більшості населення в цей час було не просто збереження і розширення меж особистих підсобних господарств, а прагнення до збільшення неврахованої частки прибутків, а значить і до зростання тіньових, нелегальних економічних операцій в їх межах, оскільки норми оподаткування до 1953 року безпосередньо залежали від абсолютних обсягів особистого підсобного виробництва ОПГ.

Економічна лібералізація 1953-1956 років, що проявлялась в послабленні фіскально-адміністративних методів тиску, збільшенні можливостей в прибутковому прикладанні праці в рамках громадського сектору виробництва [12, арк.61], вела до значного полегшення соціально-економічного стану більшості простого населення, а відтак і зменшення прагнень до збереження і розширення індивідуальних господарств, зробила форми економічної поведінки населення більш відкритими і прийнятними для держави.

Якісний стрибок в споживанні і первинних потребах, що відбувся в СРСР в кінці 50-х – початку 60-х рр., відкинув в минуле найбільш кризові методи економічного виживання, що базувались на важкій, некваліфікованій праці, надзусиллях і нищівній самоексплуатації людини задля отримання можливості не вмерти з голоду, викормити дітей [13, арк.2; 14, с.68]. Швидке нарощування темпів сільськогосподарського виробництва в громадському секторі Одеської, Кримської, ряду інших областей призводило в окремих колгоспах навіть до відмови населення від ведення ОПГ [8, с.121].

Однак, навіть в часи динамічного розвитку сільгоспвиробництва і підвищення ефективності громадського сектору, що характеризувались домінуванням факторів зменшення економічної ролі ОПГ, останні продовжували залишатись одною з основних форм актуалізації матеріальних інтересів радянського населення, і в першу чергу селян. Наявні в громадському виробництві господарчі механізми не створювали об’єктивних передумов для суттєвого зменшення зацікавленості в веденні ОПГ. Економічні і соціальні реалії навпаки спонукали до збереження і розширення обсягів виробництва в них.

Радянська людина змушена була рахуватись навіть з безглуздими державними рішеннями, мінімізуючи, по можливості, власні матеріальні збитки, навіть в випадках, коли результати такої “мінімізації” йшли в розріз з державними інтересами і шкодили загальним показникам суспільного виробництва. Трансформуючи форми і методи своєї економічної поведінки в часі, вона все ж не відмовлялась від основної парадигми свого існування – поділу трудових і матеріальних ресурсів сім’ї на два фронти – на громадське виробництво, що давало право на існування в тій системі координат, і ОПГ, що забезпечували фактичну можливість такого існування. Формула цього поділу змінювалась в часі, але не зникала, не дивлячись на жорсткий адміністративний і репресивний тиск в окремі періоди. Зростання рівня життя зменшувало зацікавленість в ОПГ, але не знищувало її повністю. В більшості випадків стимул збереження і розширення особистих господарств був набагато сильнішим, ніж фактори, що сприяли зменшенню їх ролі. Одиниця часу праці в ОПГ за підрахунками таких відомих радянських науковців, як Т.Заславська, В.Морозов приносила прибуток в 1,5-3 рази вище, ніж в громадському господарстві, навіть при умові продажу виробленої продукції по державних закупівельних цінах [15, с.60; 16, с.178].

Співставлення сільським робітником переваг того чи іншого виду діяльності приводило його до вибору на користь особистих господарств як найбільш надійного і постійного джерела прибутків [17, с.105]. В цьому сенсі почуття господаря громадського виробництва в реальному житті помітно поступалось розвиненості цього поняття в відношенні особистих господарств, ефективне функціонування яких майже повністю залежало від їх власника.

З огляду на це ні адміністративні обмеження, ні фіскальні стягнення, спрямовані на зменшення економічної і соціальної ролі ОПГ, не досягали своєї кінцевої мети, лише заганяли вглиб системні протиріччя, що існували між соціально-економічними інтересами влади і населення. Значну частину

радянських людей обставини змушували вести особисті господарства, збільшувати їх ресурсну базу, в щоденній рутинній боротьбі за існування видозмінювати, підлаштовувати під власні потреби і розширювати той обмежений набір функцій, яким держава наділила ОПГ.

Аналіз економічної активності українського населення в рамках власних підсобних господарств дає можливість виділити ряд специфічних господарчих стратегій по здобуттю, комбінуванню і розподілу виробничих ресурсів а також виробництву, розподілу і обміну готового сільськогосподарського продукту, що нівелювали негативні фактори державного адміністрування, дозволяли відносно ефективне господарювання в рамках особистого сектору.

Серед найважливіших з цих стратегій, зокрема, слід виділити такі:

- розширення розмірів присадибного господарства понад фіксовані норми, в тому числі за рахунок нелегального збільшення присадибних наділів і неврахованої кількості особою худоби [18, арк.60; 19, арк.154; 20, арк.320],;
- реструктуризацію і оптимізацію ресурсів особистого сектору, включаючи оптимізацію посівних площ і поголів'я тварин в особистих господарствах, неформальний перерозподіл економічних ресурсів між громадським сектором і ОПГ, специфічні форми комбінації виробничих ресурсів (як окремо, так і в розрізі основних і обігових фондів) [21, арк.56; 22, арк.169, 23, арк.89];
- збільшення обсягів прикладання праці в загальній структурі витрати ресурсів [24, арк.117].
- наявність специфічних прийомів і методів господарювання, що забезпечували економію ресурсів і високу продуктивність виробництва в масштабах ОПГ.

Завдяки впровадженню подібного роду економічної поведінки власники особистих господарств в досліджуваній період за різними оцінками підтримували відносну ресурсну автономність цього сектору виробництва на рівні 70-80% [25, с.20; 26, с.104], що дозволяло їм самим обирати виробничу спрямованість, використовувати власні засоби і власні продукти, виходячи зі своїх господарських можливостей.

Ведення ОПГ грало неоднакову роль в прибутках і споживанні різних груп населення – вона була вища на селі і нижча в місті, а на селі - вища у колгоспників, ніж у працівників радгоспів і сільської інтелігенції. Найнижчою була частка прибутків від ОПГ в сімейних бюджетах жителів міст, оскільки останні мали ширші можливості для задоволення продовольчих потреб через державну торгівельну мережу і колгоспні ринки. Основною функцією особистих господарств для цієї категорії населення було не формування сімейного бюджету, а поповнення продовольчого кошика дефіцитними продуктами харчування, такими як м'ясо, молоко, масло, яйця, картопля, овочі і фрукти.

Зовсім іншу роль прибутки від ОПГ відігравали для сільських трудівників, особливо тих, рівень оплати праці яких був низьким. Для них особисті господарства слугували не додатковим джерелом прибутків, а обов'язковою умовою нормального відтворення робочої сили, оскільки рівень оплати їх праці в ряді випадків був нижчим суспільно-необхідного. Тобто, надходження сільськогосподарської продукції являло собою частину життєвих засобів, що були потрібні для відтворення робочої сили [5, с.59].

Рутинна, некваліфікована ручна праця в ОПГ навряд чи приносила велике задоволення самим їх власникам. Невипадково велика частина сільської молоді, не дивлячись на відсутність паспортів, при першій можливості виїжджала в місто. Ідилія сільського життя багатьох не приваблювала, а приклад батьків не задовольняв. Навпаки, в великій частині молоді з дитячих років формувалася стійкий імунітет проти сільського способу життя і сільськогосподарської праці з своєрідною "утилізацією" вільного часу [27, с.31]. З точки зору власників особисте господарство навряд чи сприймалась як більш привабливий, ніж праця в громадському виробництві, вид діяльності, а тим паче, як особливий вид відпочинку. Були лише відмінності в мотивації.

Таким чином, конкретно-історичний контекст становлення, закономірності розвитку і генезис функцій ОПГ протягом II половини 40-х – середини 60-х років свідчить про те, що вони були значимим елементом механізму економічного відтворення, виступали в якості об'єктивно-необхідної форми виробництва, сутнісно-притаманної створеній в країні господарській моделі. Зростання рівня життя і можливостей держави задовольняти життєві потреби основної маси населення більш економічно раціональними способами об'єктивно знижувало їх роль. Тенденції історичного розвитку свідчили про падіння соціального значення ОПГ. З іншого боку, вони залишались важливим засобом нормального відтворення робочої сили радянського трудівника. Діяльність власників ОПГ протягом всієї історії їх існування спрямовувалась на нівелювання негативних факторів державного адміністрування, що здійснювалось за допомогою специфічних господарських стратегій, які і дозволяли ефективно господарювати в рамках особистого сектору аграрного виробництва.

Джерела та література

1. Бритченко С.П. Право членів колхозов на владение личного подсобного хозяйства: Дис... канд. юрид. наук. – Одесса, 1983.; Будагова Е. К вопросу об отмирании личных подсобных хозяйств колхозников // Экономические науки. – 1959. – № 4.; Хилюк Ф. Особисте підсобне господарство населення та його роль у виробництві сільськогосподарських продуктів // Економіка Радянської України. – 1966. – №1; Черняк І.С. Законодательство о приусадебном землепользовании на уровень новых задач // Советское государство и право. – 1961. – № 5; Янюк Є. Роль особистих підсобних господарств в системі колгоспного виробництва // Економіка Радянської України. – 1965. – № 8.

2. Прейгер Д. Особисті підсобні господарства: закономірності і перспективи розвитку // Економіка АПК. – 1994. – № 1; Кольницька О.С. Особисті підсобні господарства населення як форма самозайнятості в сільському господарстві // Економіка АПК. – 1998. – № 11; Гутко Л.П. Ефективність інвестування присадибних селянських господарств: Автореф. дис... канд. екон. наук. – К., 1998.; Мельник Л.Є., Макаренко А.П., Любич А.А. Подсобные хозяйства населения: реалии и перспективы // Экономика АПК. – 1999. – № 8.
3. Безнин М.А., Димони Т.М. Социальный протест колхозного крестьянства второй половины 40-х – 60-е годы // Отечественная история. – 1999. – № 3.
4. Ермак А.П. Колхозное крестьянство УССР в период социалистической реконструкции народного хозяйства // Проблемы истории советского крестьянства: Сборник статей. – М., 1981.
5. Макеенко М. Экономическая роль личного подсобного хозяйства // Вопросы экономики. – 1966. – № 10.
6. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1283.
7. «Об отмене обязательных поставок сельскохозяйственной продукции государству хозяйствами колхозников, рабочих и служащих». Постановление СМ СССР и ЦК КПСС от 04.07.1957г. // Сборник решений по сельскому хозяйству. – М., 1963.
8. Дьячков Г.В. Общественное и личное в колхозах. – М., 1968.
9. Логвиненко В.К. Колхозная собственность и вопросы ее развития при переходе к коммунизму. – К., 1966.
10. Янюк Є. Роль особистих підсобних господарств в системі колгоспного виробництва // Економіка Радянської України. – 1965. – № 8.
11. Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Ф. 8. – Оп.3. – Спр. 58.
12. Державний архів Запорізької області (ДАЗО). – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 1381.
13. ДАЗО. – Ф. 1236. – Оп. 10. – Спр. 179.
14. Вишневский А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. – М., 1998.
15. Заславская Т.И. Распределение по труду в колхозах. – М., 1966.
16. Морозов В.А. Трудодень, деньги и торговля на селе. – М., 1965.
17. Личное подсобное хозяйство в условиях агропромышленной интеграции. – М., 1988.
18. ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 231.
19. Центральний Державний архів Вищих органів влади України (ЦДАВО). – Ф. 27. – Оп. 17. – Спр. 3442.
20. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 488.
21. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 399.
22. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 464.
23. Державний архів Черкаської області. – Ф. 211. – Оп. 3. – Спр. 249.
24. ДАЗО. – Ф. 102. – Оп. 3. – Спр. 1226.
25. Белянов В.А. Личное подсобное хозяйство при социализме. – М., 1970.
26. Байков Г. Улучшить обеспечение личного подсобного хозяйства граждан средствами труда // Экономика советской Украины. – 1984. – № 3; Мельник Л.Є., Макаренко А.П., Любич А.А. Подсобные хозяйства населения: реалии и перспективы // Экономика АПК. – 1999. – № 8.

Summary

The article is devoted to the analysis of the forms of the economic behavior of the owners of the household farms. During the scientific work the author allocates the number of the specific economic strategies on receiving and combination of the industrial resources, and also producing, distribution and the exchange of the agricultural products which allowed managing effectively within the framework of the house-hold farms. It is judged, that the specificity of the activity in their frameworks was caused by the antagonism between the economic interests of the state and the most of the population of Ukraine.

Н. В. Горло

ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ГІДРОБУДІВНИЦТВА НА ДНІПРІ (50 – 70-ті рр. ХХ ст.): ІСТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

Невід'ємною рисою сучасності є значний вплив виробничо-господарської діяльності людини на природне середовище. Без заперечень сприймається постулат про неминучість прогресуючих змін у природі внаслідок техногенних дій суспільства. Але “прогресуючі” не завжди означає прогресивні, тому що природа в результаті цих змін дуже часто зазнає непоправних втрат. Особливо негативно на стан екології Наддніпрянщини вплинула поява об'єктів Дніпровського гідрокаскаду. Вирішення екологічних проблем регіону є нагальним, тому що від цього залежать здоров'я і якість життя його мешканців.